

МИХАЙЛО ЗУБАР ЯК ПРЕДСТАВНИК ХАРКІВСЬКОЇ ШКОЛИ МИСТЕЦТВО- ЗНАВСТВА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЛИСТУ- ВАННЯ З ДМИТРОМ ГОРДЕЄВИМ, 1959–1964)

ID ORCID 0000-0002-9564-8672

Людмила СОКОЛЮК

ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ
ДИЗАЙНУ І МИСТЕЦТВ

Михайло Іванович Зубар (1907–1992) був випускником Харківського художнього інституту 1929 р., де здобув вищу мистецьку освіту художника-графіка, навчаючись у В. Єрмілова й І. Падалки разом з О. Довгалем, М. Котляревською, М. Фрадкіним, Б. Бланком, Й. Дайцем та іншими українськими художниками графічної галузі. Відчувши потяг до наукової діяльності, того ж 1929 р. вступив до аспірантури при Українському науково-дослідному інституті історії матеріальної культури, закінчив аспірантуру 1932 р. і розпочав викладати в Харківському художньому інституті, де перед тим проводили заняття (потому репресовані) представники школи Федора Шміта (розстріляний 1937 р.): С. Таранушенко, О. Берладіна. Їхня лиха доля оминула М. Зубаря, вочевидь, тому, що він не був учнем Ф. Шміта. Але до кінця життя Михайло Іванович залишався духовно близьким представникам знищеної за сталінських часів харківської мистецтвознавчої школи, хоч і намагався бути дуже обережним, працюючи в умовах радянської дійсності. Тим не менш, у період «жданівщини» він звільнявся з роботи за «космополітизм» і не користувався довірою в ідеологічних органах ще й через зв'язок з «українським буржуазним націоналізмом». Незважаючи на все це, М. Зубар у педагогічній діяльності всіляко намагався зберегти найкращі традиції харківської мистецтвознавчої школи в жорстких умовах тоталітарного режиму, а його внесок у цю справу досі не вивчений і не набув справедливої оцінки.

Утім, у ЦДАМЛМ України в Києві зберігається ще не виявлене і не досліджене листування Михайла Зубаря з репресованим у 1933 р. Дмитром Гордєєвим – представником школи Федора Шміта. (Харків'янин Дмитро Гордєєв, після відбуття покарання в Сибіру, більше не повернувся до рідного міста, переїхав у Грузію). Цей унікальний документ доби радянського тоталітаризму багато в чому розкриває духовний світ української наукової інтелігенції, яка перебувала в стані внутрішньої непокори діючому режимові, продовжувала зберігати вірність ідеалам доби українського розстріляного відродження, найкращим традиціям харківської мистецтвознавчої школи.

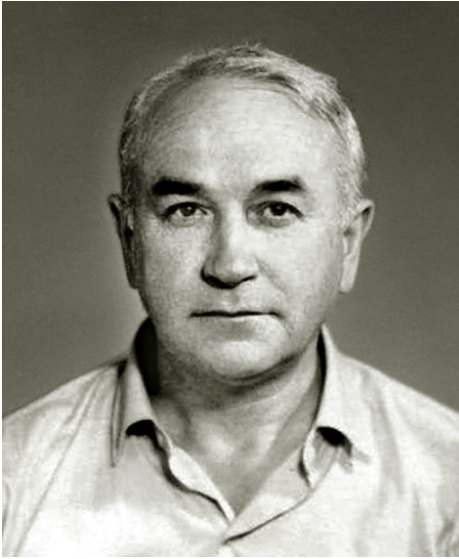
Ключові слова: Україна, Грузія, Михайло Зубар, Дмитро Гордєєв, мистецтвознавство, художня освіта

Харківська мистецтвознавча школа на чолі з Федором Шмітом була знищена за сталінських часів, протягом 1933–1937 рр. Насамперед у 1933–1934 рр. начебто за наміри знищити радянську владу були заарештовані провідні учні Ф. Шміта, серед яких С. Таранушенко, Д. Гордєєв, О. Берладіна, О. Нікольська, і учень вже С. Таранушенка – П. Жолтовський, засланий в Сибір або ж у Казахстан. Лише О. Нікольській вдалося уникнути такої лихої долі, відмовившись визнати себе винною. Навіть із закінченням терміну покарання і реабілітацією жертв сталінського режиму, що проводилась після смерті Й. Сталіна, ніхто з постраждалих представників харківської мистецтвознавчої школи у Харків більше не повернувся: С. Таранушенко опинився у Києві, Д. Гордєєв –

у Грузії, О. Берладіна – в Осетії, П. Жолтовський – у Львові. Сам Ф. Шміт був розстріляний 1937 р. У 1938 р. список розстріляних харківських мистецтвознавців доповнили учень М. Бойчука К. Сліпко-Мокальців і дослідник церковного мистецтва протоієрей П. Фомін [5].

З харківських науковців у мистецтвознавчій галузі за доби українського розстріляного відродження вдалося уникнути арешту Михайлові Зубарю (1907–1992, іл. 1)¹. Він не був учнем Ф. Шміта і навчався у Харківському художньому технікумі/

¹ Це Михайло Іванович Зубарев, котрий, як розповідала його дружина Олена Віталіївна Коробко авторці цієї публікації, для підтвердження свого українського походження змінив прізвище на Зубар.



Лл. 1. Михайло Зубар. Фото. 1966. Архів ХДАДМ. Особиста справа М.І. Зубаря



Лл. 3. І. Падалка. Фото. Др. пол. 1920-х. Архів авторки



Лл. 2. Викладачі й студенти графічної майстерні Харківського художнього технікуму. Фото. Др. пол. 1920-х. Справа наліво сидять учителі М. Зубаря – В. Єрмілов та І. Падалка. Архів авторки

інституті, де його вчителями з професії по графічній майстерні були засновник українського дизайну В. Єрмілов (звільнений 1935 р. за «формалізм») і бойчукіст І. Падалка (розстріляний за «формалізм» та «український буржуазний націоналізм») (іл. 2–4). Зрозуміло, що на офіційному рівні згадувати ці імена за радянських часів було вкрай небезпечно, і М. Зубарю доводилось до кінця життя балансувати на тоненькому дроті, бо постійно знаходились «прихильники», готові здати його за зв'язок з «українським буржуазним націоналізмом»². А в цей час в архіві М. Зубаря зберігалась переписана ним від руки ще в 1920-ті рр. «Історія

українського мистецтва» забороненого за радянських часів видатного діяча української культури за доби УНР, емігранта Д. Антоновича³, навчальні завдання самого М. Зубаря по майстерні В. Єрмілова (іл. 5–9), твори його однокласників по майстерні І. Падалки⁴. У ЦДАМЛМ України знаходиться світлина 1923 р., на якій серед учнів майстерні В. Єрмілова поруч з ним справа у першому ряді сидить М. Зубар (іл. 10)⁵. В особистій справі М. Зубаря в архіві ХДАДМ (колишнього ХХПІ, де він викладав) у написаній ним 1966 р. автобіографії імена вчителів з фаху художника-графіка в Харківському мистецькому виші не називаються. Натомість є довідки про здобуття митцем вищої освіти з даної спеціальності у 1929 р. і копія свідоцтва про навчання протягом трьох років в аспірантурі при Українському науково-дослідному інституті історії матеріальної культури (1929–1932), копія атестата доцента по кафедрі історії мистецтв і архітектури, а також підтвердження двірника Т. В. Кубицького

² Ще в 1970-ті рр. йому перед лекційними заняттями в Харківському художньо-промисловому інституті підкладали книжечки, розкриті на сторінках, де йшлося про «український буржуазний націоналізм», а сам текст підкреслювався червоною пастою.

³ Після смерті М. Зубаря цей документ удовою небіжчика було передано авторці даної публікації – що, у свою чергу, переадресувала його до Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, де документ зберігається і зараз.

⁴ Ці твори так само потрапили в архів авторки даної публікації і були передані нею в Харківський художній музей. Див.: Графічна школа Івана Падалки. Харків. 1920-ті роки. Харків, [1994]. Там відмічені твори учнів І. Падалки з колекції Л. Д. Соколюк [1].

⁵ Там само.

УКРАИНСКАЯ С.С.Р.

СПИСОК
ЛИЦ, ПОДЛЕЖАЩИХ СУДУ ВОЕННОЙ КОЛЛЕГИИ
ВЕРХОВНОГО СУДА СОЮЗА С.С.Р.

14 июня 1937 года

За — Сталин, Молотов, Ворошилов

АП РФ, оп.24, дело 409, лист 172

УКРАИНСКАЯ ССР

1-я категория
г.Киев

1-я категория

1. БОЙЧУК Михаил Львович
2. ВОЛКОВИЧ Анатолий Сергеевич
3. ВОРОБЬЕВ Архип Максимович
4. ДОВГАНЬ Константин Андреевич
5. ИВАНУШКИН Василий Михайлович
6. КАЛЯННИК Иван Иванович
7. КОВТУН-ВУХНАЛЬ Иван Дмитриевич
8. КОВАЛЕНКО Борис Львович
9. ЛИПКОВСКИЙ Иван Васильевич
10. ЛОЗОРИШАК Алексей Миронович
11. МАЛЮГА Николай Максимович
12. МОРОЗ Михаил Антонович
13. ОРЕЛ-ОРЛЕНКО Иван Михайлович
14. ПАВЛОВСКИЙ Петр Федорович
15. ПАДАЛКА Иван Иванович
16. ПРОНЬ Игнат Яковлевич
17. САВИЦКИЙ-ГЕДЗЬ Алексей Васильевич
(Ясный)
18. СЕДЛЯР Василий Феофанович
19. ТАРАНЕНКО Корней Семенович
20. ЧИЧВЯНСКИЙ-ГУБЕНКО Иван Дмитриевич

АП РФ, оп.24, дело 409, лист 214

НАЧАЛЬНИК 4 ОТДЕЛА СУДА
СТАРШИЙ МАЙОР ГОС.Д.А. ВОСЛАВОВСКИЙ

(подпись)

АП РФ, оп.24, дело 409, лист 209

Лл. 4. Список осіб, що підлягають суду Військової колегії Верховного суду Союзу РСР. АП РФ. Ф. 24, спр. 409, арк. 172

і швейцарки О. Г. Кубицької про те, що М. І. Зубар з 1932 р. до початку, як за радянських часів було заведено називати, Великої Вітчизняної війни працював у Харківському художньому інституті. Михайло Іванович особисто знав і репресованих у 1933 р. С. Таранушенка й Д. Гордєєва, і репресовану 1934 р. О. Берладіну. Про велику довіру, взаєморозуміння і незмінну повагу один до одного свідчить листування М. Зубаря з репресованим за сталінських часів

представником харківської мистецтвознавчої школи Д. Гордєєвим (іл. 11–12), котрий мешкав у Тбілісі. Ці документи загальним обсягом 70 аркушів зберігаються в ЦДАМЛМ України і поки ще не привертали увагу науковців.

Разом з тим, це листування має непересічне значення для виявлення ролі М. І. Зубаря в історії українського мистецтвознавства в контексті збереження його найкращих традицій у період панування



Лл. 5. М. Зубарів (майстерня В. Єрмілова). *Nature morte*. 1923. 16,5 × 16,3. Архів авторки. Наводиться вперше



Лл. 7. М. Зубар (майстерня В. Єрмілова). Навчальна робота на декоративно-орнаментальну побудову форми. (Орнамент). 1923/1924 навч. р. Пап., гуаш.



Лл. 6. М. Зубар (майстерня В. Єрмілова). *Міський пейзаж*. 1923/1924 навч. р. Пап., лінорит. 13 × 17,7. ХХМ



Лл. 8. М. Зубар (майстерня В. Єрмілова). Навчальна робота на декоративно-орнаментальну побудову форми. (Український орнамент). 1923/1924 навч. р. Пап., гуаш. 28,2 × 21,5. ХХМ

радянської ідеології в Україні. Нині існує лише єдина стаття в мистецтвознавчій літературі, спеціально присвячена цьому представникові харківської мистецтвознавчої школи [6]. У сучасних монографіях, присвячених історії бойчукізму і розвитку художньої освіти в Харкові, наводяться навчальні роботи М. І. Зубаря, виконані під час набування освіти в майстерні В. Єрмілова в Харківському художньому технікумі [2, с. 49, 56, 57, 83, 84, 86, 88, 89, 100, 109,

110; 4, с. 175, 176, 178, 186, 188, 193, 202–204], фото від 20.03.1947 р. зі студентами 2-го курсу ХХІ (іл. 13) [2, с. 88], фото М. Зубаря 1978 р. серед членів журі з проведення конкурсу студентських наукових робіт (іл. 14) [6, с. 528]. Однак хоч авторка даної публікації особисто знала М. І. Зубаря, відвідувала його заняття в ХХПІ, дивуючись феноменальній освіченості, артистизму лектора, але він був настільки закритою людиною, що повноцінної фактології для



Іл. 9. М. Зубар (майстерня В. Єрмілова). *Революційний патруль*. 1920-ті. Пап., літографія. 27,9 × 18,5. ХХМ

більш глибокого дослідження катастрофічно не вистачало. Утім, листування з Д. Гордєєвим багато в чому проливає світло на «білі плями» життя в мистецтві цього представника харківського кола художньої інтелігенції.

Передусім привертає увагу зв'язок ідейних позицій М. Зубаря з традиціями, закладеними за доби українського розстріляного відродження. Це виявляється, зокрема, в універсалізмі Михайла Івановича, що було характерним для Михайла Бойчука, Василя Кричевського, Михайла Жука, Стефана Таранушенка та багатьох інших подвижників тієї легендарної доби. Продовжуючи свій шлях викладача за радянських часів у Харкові, М. Зубар проводив заняття в Харківському художньому технікумі й інституті, Харківському театральному й будівельному інститутах – і не лише із загальної історії мистецтв, а й з основ архітектури, теорії та історії графіки, історії театру, креслення і основ нарисної геометрії. До цього слід додати, що, після реорганізації Харківського художнього інституту в художньо-промисловий, М. Зубар розробив авторські спеціальні курси з історії промислового мистецтва, інтер'єру, монументального живопису⁶. У нього була своя система підготовки до занять, згідно з якою до кожної лекції

створювався план, відеоряд, робились окремі виписки, вирізки з періодичних видань тощо.

Листування з Д. Гордєєвим ще і ще раз підтверджує надзвичайну ерудованість М. Зубаря, його прагнення до постійного удосконалення. Як вказано в заповненому ним особистому листку з обліку кадрів, Михайло Іванович володів кількома мовами. На першому місці стоїть українська, а далі – російська, польська, німецька, англійська, французька⁷. І хоч читати лекції і навіть листуватися йому доводилось російською мовою через політичну обстановку, що склалася в наскрізь русифікованій на той час Україні, він не приховував від Д. Гордєєва свого захоплення українським мистецтвом, об'їздивши Гуцульщину, Галичину, Покуття, Закарпаття, Буковину, побувавши не лише в головних містах цієї частини українських земель, а й у селах, де зберігалися наші давні традиції художньої культури і побуту, пересуваючись при цьому всіма видами транспорту, окрім авіації, включаючи і *per pedes apostolorum*, що означає «наслідувати апостолів», тобто ходити пішки. І це не єдиний крилатий вираз з латини, адресований Д. Гордєєву, так само високоосвіченому фахівцеві, з яким М. Зубар міг спілкуватися на рівних. Є і цитати французькою мовою. Але особливу увагу привертає те, що Михайло Іванович дозволяє собі вживати старі назви населених пунктів Західної України, уживані до їхнього перейменування за радянських часів, як, наприклад, Жовква, а не Нестеров, Станіславів, а не Івано-Франківськ тощо. Старі назви давньогрецьких поселень у Криму, а також доби Середньовіччя фігурують і в його листах до Д. Гордєєва, в яких автор описує свої мандрівки по Кримському узбережжю і по Тамані. Не дотримується М. Зубар принципів радянської ідеології, даючи високу оцінку науковій діяльності репресованої за сталінських часів учениці Ф. Шміта – О. Берладіної, яка після повернення із заслання мешкала в Осетії, а кандидатську дисертацію захищала не в Москві, а в Тбіліському університеті (іл. 15–16), або ж творчості представника школи І. Падалки в Харкові – О. Довгалія (іл. 17). Притім настільки багата у своїх відтінках мова його епістолярної творчості, що мимоволі доходиш висновку про непересічні літературні здібності автора.

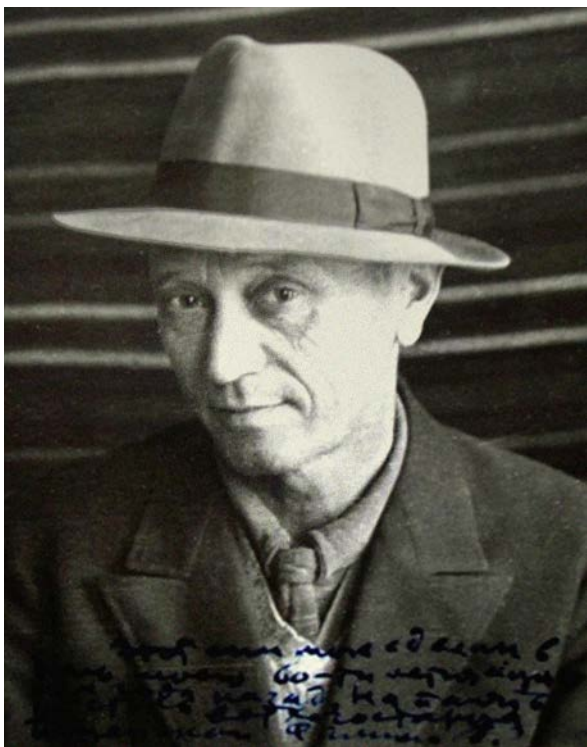
Корисними для подальшого дослідження можуть стати й відомості, що надає М. Зубар у листах до Д. Гордєєва, і про стан художньої освіти в Харківському художньому училищі й Художньому інституті, про реорганізацію останнього в Харківський художньо-промисловий інститут, про власне ставлення до виданого 1-го тому «Історії мистецтва зарубіжних країн» під ред. М. В. Доброклонського (Москва, 1961), вплив на вибір професії його сина Віталія – в майбутньому відомого українського вченого-археолога (іл. 18) та ін. Правда, М. Зубар не згадує про своє звільнення з Харківського художнього

⁶ В архіві авторки даної публікації зберігаються тези лекцій М. Зубаря з історії промислового мистецтва XIX–XX ст. і матеріали до лекцій з історії монументального живопису.

⁷ За словами дружини М. Зубаря, він закінчував різні курси іноземних мов.



Лл. 10. Викладачі й студенти графічної майстерні Харківського художнього технікуму. 1923. Сидять зліва направо: невідомий, Й. Дайц, О. Маренков, В. Єрмілов, М. Зубар, Грабченко. Стоять зліва направо: М. Котляревська, В. Нерубенко, В. Вовченко, О. Довгаль, Б. Бланк [1]



Лл. 11. Дмитро Гордєєв. Фото. Кін. 1930-х(?). ЦДАМЛМ України. Ф. 208, оп. 1, од. зб. 270



Лл. 12. Євген Агафонов. Портрет Дмитра Гордєєва, виконаний у студії «Блакитна лілія». 1911–1912. Пап., ол., санг. ЦДАМЛМ України. Ф. 208, оп. 1, од. зб. 463. Наводиться вперше



Лл. 13. Доц. М. Зубар (у центрі) зі студентами 2-го курсу Харківського художнього інституту. 1946/1947 навч. р. Фото 20.3.47. Архів авторки



Лл. 15. Оксана Якимівна Берладіна. Фото. URL: <https://esu.com.ua/article-39440>



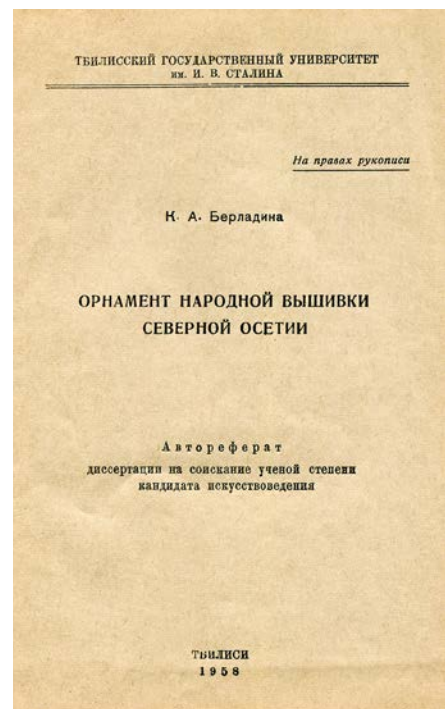
Лл. 14. М. Зубар (другий зліва) серед членів журі з проведення конкурсу студентських наукових робіт. 1978. Архів авторки



Лл. 17. Олександр Михайлович Довгаль. Фото. URL: <https://uartlib.org/ukrayinski-hudozhniki/dovgal-oleksandr/>



Лл. 18. Віталій Михайлович Зубар. Фото. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Зубар_Віталій_Михайлович



Лл. 16. Обкладинка автореферату дисертації О.Я. Берладіної «Орнамент народної вишивки Північної Осетії» (Тбілісі, 1958). Друкарський відбиток

училища й інституту під час «жданівщини» за «космополітизм», але пише про свій «виснажений мозок» і «роздерте серце» в результаті того життя, яке довелося прожити. А відомості, наведені в листуванні М. Зубаря з Д. Гордєєвим, не лише доповнюють його автобіографію, а й характеризують його як достойного представника харківської мистецтвознавчої школи, традиції якої були закладені Є. Рєдіним, Ф. Шмітом та послідовниками його школи.

ЛИСТИ І ФОТО ЗУБАРЯ МИХАЙЛА ІВАНОВИЧА.

17.01.1959–4.03.1964. 70 арк. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. Ф. 208, оп. 1, од. зб. 155.

LETTERS AND PHOTOS OF ZUBAR MYKHAILO IVANOVYCH (17.01.1959–4.02.1964). Lysty i photo Zubaria Mykhaila Ivanovycha. Sokolyuk (trans.). Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine. Fund 208, Inventory 155. [In Russian].

17.X.1959 р.

«Судячи з реферату, дисертація Оксани Якимівни зроблена з притаманною їй сумлінністю і любов'ю до обраного нею виду мистецтва. Я радію тому, що глибокі знання і працелюбність автора належним чином кваліфіковані Тбіліським університетом.

Як Ваші кваліфікаційні справи? Чи знадобилися Вам і в якій мірі матеріали, привезені з Харкова, і які подальші перспективи, пов'язані з присвоєнням Вам відповідного звання⁸? Як хотілось би, щоб все вирішилось на Вашу користь і без тяганини. Зичу Вам усяких успіхів у цьому відношенні. Адже процедури такого роду до крайнощів затягуються і обставляються всякого роду обмеженнями. Свого часу через процедурну тяганину я не встиг оформити свою роботу, виконану при закінченні аспірантури УІМК, як дисертаційну: мені доведеться і писати і захищати нову кандидатську дисертацію. А це далеко не так просто при моєму педагогічному навантаженні» (арк. 1 зв.–2).

3.XI.1959 р.

«Будемо сподіватись, що справа про присудження Вам відповідного ступеня і звання не дуже затягнеться і завершиться очікуваним успіхом.

З пакету харківських новин досить згадати реставрацію Покровського собору⁹, що проводилася за проектом Київського інституту архітектури. Згідно

з проектом собор відбудовують у вигляді, який він мав у XVII ст. Для цього знищується не тільки архітектура XIX ст., але і додане у XVIII ст. Внаслідок цього доведеться наново відроджувати декілька стін, викладати це теж все з нової цегли, точно так само як будувати наново галерейне «опасання» замість зруйнованого старого. В результаті реставрація буде новою підробкою під старе. З цього приводу я написав Степану Андрійовичу, але відповіді поки не маю¹⁰ <...>.

Відомо про те, що в Грузії буде свій ВАК, звістка радісна і для Вас. Але все питання у тому, як швидко буде реалізований цей проект? Не затягнеться справа настільки, що Ви будете змушені вирішувати справу все-таки в Москві?¹¹ <...>.

Питання про взаємозв'язок володимиро-суздальського зодчества з сучасним йому зодчеством Кавказу – не єдина проблема, що займає мене тепер.

Багато перечитав <...>, багато суперечних суджень з одного і того ж питання, замовчування, а іноді і перекручені думки.

До того ж фізичний зв'язок настільки віддалених територій в XII ст. був досить і досить утрудненим: важко було майстрам подолати такий простір, що мав на меті місяці шляху.

<...>. Оглянули цікаву гору Митридат, де колись був Акрополь Пантікапейський¹² з цілою низкою житлових і громадських споруд. В самій Керчі бачили візантійську хрестово-купольну церкву VIII ст., відвідали історико-археологічний музей і з великою цікавістю оглянули місто з його портом, приморським бульваром і всіма характерними особливостями приморських міст Причорномор'я.

<...>.

Мріємо проїхати на Таманський півострів по ту сторону Керченської протоки» (арк. 3–12).

⁸ В УРСР починаючи з 1956 р. за часів «хрущовської відлиги» розпочався процес реабілітації жертв сталінського терору, однією з яких був і Дмитро Гордєєв. Вочевидь, з цього приводу він і приїжджав у Харків.

⁹ Ідеться про проект реставрації Покровського собору в Харкові архітекторів В. Петичинського і В. Корнєєвої, який було здійснено протягом 1960–1965 рр. Згідно з цим проектом двоповерхову трапезу і перехід до архірейського будинку було розібрано, а натомість деякі втрачені елементи, як, наприклад, галерею-гульбище, відновлено.

¹⁰ С. А. Таранушенко 1923 р. опублікував статтю, спеціально присвячену дослідженню Покровського собору в Харкові, відзначав її першорядне значення «для розуміння стилю нашого дерев'яного будівництва XVII ст., для з'ясування принципів композиції і пропорцій частей». Див.: Таранушенко С. Покровський собор у Харкові. Обміри І. Тенне. Харків, 1923. 54 с. : табл. (Пам'ятки українського мистецтва; II. Будівництво).; Таранушенко С. А. Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918–1932 рр. Харків : Вид. Савчук О. О., 2011. С. 89. Це дослідження С. Таранушенко захистив як дисертацію у березні 1924 р. Лише за півстоліття, тобто 1973 р., репресований 1933 р. видатний український мистецтвознавець С. А. Таранушенко, який отримав дозвіл повернутись в Україну 1953 р. і був реабілітований 1958 р., зміг знову звернутись до дослідження Покровського собору. Див.: там само.

¹¹ Михайло Зубар, продовжуючи підтримувати дружні стосунки з репресованим за сталінських часів представником української наукової інтелігенції, яким був Дмитро Гордєєв, не без підстав попереджав свого кореспондента про проблеми з визнанням його наукових досягнень у Москві, де подібних, як і раніше, розглядали як «українських буржуазних націоналістів», небезпечних для радянської влади.

¹² Пантікапей – це назва Керчі за античних часів, а гору Митридат М. Зубар розглядає як акрополь цього давньогрецького міста.

24.VIII. 1960 р.

«Зі скорботою дізнався з Вашої листівки про передчасну смерть Оксани Якимівни¹³. Яка іронія долі: стільки зусиль на науковій ниві, захищена дисертація¹⁴, присвоєння ступеня і раптова смерть. Як шкода, що з науки пішла справжня трудівниця науки, самовіддана і віддана пізнанню нашої безмежної спеціальності... Нехай земля буде їй пухом.

<...>.

Дійсно. Коли я нещодавно отримав запрошення від Академії архітектури УРСР взяти участь у науковому збірнику з історії українського мистецтва, я із сумом повинен був зізнатися самому собі, що у мене немає не тільки готових робіт для цього збірника, а і часу для написання таких праць. Та і в постійному темпі, спрямованому на те, щоб встигати виконувати свої щоденні обов'язки, важко виконувати, народжувати скільки-небудь значні наукові ідеї¹⁵» (арк. 14–17).

1.IV. 1961 р.

«<...>. Повідомляю із сумом, що 12.III від інфаркту серця у себе в квартирі помер Олександр Михайлович Довгаль¹⁶.

<...>. В даний час у Харкові І. І. Врона. Від зачитаного у місцевій Спілці художників у рукописі розділу історії українського мистецтва, присвяченого періоду громадянської війни, є необхідність знайти матеріали в місцевих архівах¹⁷» (арк. 19–19 зв.).

20.IV. 1961 р.

«<...>. О. М. Довгаль по-людськи шкода, та і художником він був першокласним: втрата вдвічі тяжка. Але що робити. Усі ми смертні. Ще Горацій колись писав: "І всі ми будемо там...як дійдемо черги". Хотілось би віддати дружній борг покійнику і напи-

сати монографію, присвячену йому. Але, оскільки надрукувати її більш ніж проблематично, – велике питання, чи слід братися за неї. Адже у мене часу так мало, що ризикувати ним не наважуюсь.

<...>. Як Ви і припускали, зараз у мене закінчується етап навчального року. Через тиждень з Віталіком ідемо в Мірмекії¹⁸. Шлях наш пролягає через Севастополь і Херсонес. Сподіваємось побувати у Балаклаві і вздовж берегів Тавриди¹⁹ пароплавом дістатись до Пантікапея²⁰. Далі здійснити об'їзд усіх вартих уваги міст на берегах Боспора Кімерійського²¹. Заїдемо в Темрюк²²: там у мене з'явилися родичі дружини мого брата. При всьому цьому основна база буде в Мірмекії» (арк. 20–22).

12.IX. 1961 р.

«<...>. Ми же провели літо і з користю, і приємно, і цікаво. Ми з Віталіком почали канікули з поїздки до Севастополя, де провели цілих 10 днів у місті і його околицях. Бачили все скільки-небудь цікаве, включаючи природу, старовину і сучасність. Було б мало місця в цьому листі для перерахування всього побаченого, починаючи з Херсонеса і закінчуючи сучасним етапом Севастополя. Протягом тих же 10 днів ми побували в Інкермані, Гурзуфі, Салі²³ і Кете-Тюрнасі, де бачили все, що відноситься до їхньої природи і середньовічної старовини.

Після цього на теплоході ми попливли вздовж всього південного берега Криму, милуючись чарівною панорамою узбережжя, його населених пунктів і гір, тим більше, що у нас був з собою бінокль. На шляху стояли по годині і по півтори в Ялті і Феодосії. А далі милий серцю нашому Боспор Кімерійський з його коліс квітучими містами: Кімеріком, Німери-ком, Тірітакою, Пантікапеем, Мірмекієм.

Поселившись, як і зазвичай, в Мірмекії, у тих же господарів, як і раніше, ми здійснили археологічні експедиції у всі пункти розташування давньогрецьких міст на Кримському узбережжі Боспору, включаючи Ілурат²⁴ і Темір-гору²⁵, не кажучи вже про Геракліон,

¹³ Ідеться про представницю харківської мистецтвознавчої школи, ученицю Ф. І. Шміта (розстріляного за сталінських часів) – О. Я. Берладіну (1894–1960).

¹⁴ У 1958 р. О. Я. Берладіна у Тбіліському університеті, тобто у місті, де мешкав після повернення із заслання інший учень Ф. І. Шміта – Д. П. Гордєєв, захистила кандидатську дисертацію на тему: «Орнамент народної вишивки Північної Осетії».

¹⁵ Михайло Зубар дійсно мав надзвичайно велике навчальне навантаження, водночас викладаючи в Харківському художньому училищі, Харківському художньому і театральному інститутах, при цьому з великою відповідальністю ставлячись до підготовки занять.

¹⁶ Олександр Довгаль, як і Михайло Зубар, навчався у Харківському художньому технікумі/інституті в 1920-ті рр., був учнем бойчукіста Івана Падалки (репресованого і розстріляного за сталінських часів). У 1960-ті рр. радянська влада ще зберігала табу на публікацію матеріалів про представників школи Івана Падалки. Лише зі здобуттям Україною незалежності у 1991 р. в Харківському художньому музеї відбулася виставка, на якій уперше було представлено твори учнів І. Падалки, збережені в особистому архіві М. Зубаря, і видано ілюстрований каталог [1].

¹⁷ Іван Іванович Врона (1887–1970) – український мистецтвознавець, автор статей про українське мистецтво 1920-х рр., кандидат мистецтвознавства (1951), один з укладачів 6-томної «Історії українського мистецтва» (т. 5, 1967).

¹⁸ Мірмекії – античне місто, засноване іонійськими греками у VI ст. до н. е. на березі Керченської протоки у межах сучасної Керчі. Є пам'яткою культурної спадщини України національного значення. Тепер знаходиться у складі українських територій, тимчасово окупованих рф.

¹⁹ Таврида – одна з історичних назв стародавнього і середньовічного Кримського півострова, що за міжнародним правом є територією України, окупованою рф у 2014 р.

²⁰ Пантікапей – давньогрецький поліс, що існував на місці сучасного м. Керч.

²¹ Боспор Кімерійський – давньогрецька назва Керченської протоки, пов'язана з найменуванням давніх жителів Північного Причорномор'я кімерійцями.

²² Темрюк – місто у Краснодарському краї рф.

²³ Салі – сучасне с. Грушівка.

²⁴ Ілурат – античне місто-фортеця в Криму, що входило до складу Боспорського царства і знаходилося за 17 км на південний захід від м. Пантікапея (біля сучасного с. Іванівка).

²⁵ Пам'ятка археології в Криму, відома знайденим у ній скіфським похованням, що датується VI–V ст. до н. е.

Парфеній, що заслуговують на увагу. Таким чином, ми поновили наші минулорічні враження, отримані бага-то в чому завдяки відвіданню Керченського музею.

Само собою зрозуміло, що туризм і археологію ми поєднували з radoщами пляжу, морського купання і харчування овочами, фруктами і рибою, якими ми зовсім не розбещені в Харкові, де, як і в минулі роки, знову посуха.

Відпочивши як слід в Мірмекії, ми, покликани музою подорожей, вирушили на катері через Боспор в Гермаліон²⁶ (він же Таматаріон і Плутатаріон= Тамань). Цей шлях наш пролягав у Фанагорію²⁷ і сусідній Апатур, де проводились розкопки <...> музею образотворчого мистецтва під керівництвом Марченка²⁸. З Фанагорії ми поїхали в Кепи, де відвідали Сокольський із Люс Історичний музей. З Кеп поїхали в Патрей²⁹, де працювали Башкіров³⁰ зі студентами Люс пединституту. Продовжуючи свою подорож по Синдику³¹, ми переїхали на узбережжя Меотиди³², де були на розкопках Тірамби³³. Тут копав загін Фанагорійської експедиції. Як і всюди, ми і тут цікавилися природою, людьми, старовиною і сучасністю.

Далі ми провели пару днів у Темрюку, де мало визначних археологічних пам'яток, але зате з'явилися наші родичі, які нас дуже щиро і сердно прийняли. З Темрюка ми поїхали в Горіппію³⁴, де знову проводились розкопки, втім, мало цікаві, тим більш, що сучасна Анапа покриває стародавнє місто. Після цього автобусом відправились в Бату (Новоросійськ), де на нас справила сильне враження сучасна забудова і варта подиву привабливість. Після цього через Кабардину ми проїхали в Тарик (Геленджик), з якого морем повернулися в Анапу. З Анапи, через Темрюк і Ахіллеон³⁵ на косі Гуйна ми повернулися в Мірмекію, куди невдовзі приїхав Гайдукевич зі своєю експедицією. Так що все-таки встиг взяти особисту участь в розкопках Аккермана. В цей період наших канікул ми вже не змі-

нювали свою осілість і вели вповні правильний образ життя дачників, а не туристів.

В даний час наші учні більшою своєю частиною знаходяться на сільськогосподарських роботах і ми поки що працюємо далеко не повним навантаженням, заняття проводяться тільки на старших курсах. Тижні через два повернуться інші курси, і тоді почнеться справжня робота, та і в інституті почнеться навчальний рік.

<...> Прикро і те, що, незважаючи на літню відпустку, самопочуття Ваше примушує бажати кращого. Можливо, умови зниженого атмосферного тиску Прибалтики негативно відбиваються на Вас? Цієї обставини в похилому віці ніколи забувати не слід.

Прикро і те, що київські видавничі справи йдуть так мляво. Розмахнулися там дуже широко, але щось реальні результати довго примушують себе чекати. Та й з папером у видавництвах в даний час, як кажуть, справа досить скрутна. Обмеженість паперових ресурсів гальмує друкування наших видань» (арк. 23–26 зв.).

9.X. 1961 р.

«<...> дорогий Дмитре Петровичу, новий навчальний рік у мене розпочався. Тиждень навантаження 33 години. Читаю загальну історію мистецтв, основи архітектури, теорію та історію графіки, креслення і основи нарисної геометрії. Обслуговую Худ. училище, Худ. Театр. і будівельний інститут. Зайнятий цілий день і вечір, так як і підготовка, і підбір ілюстративного матеріалу потребує чимало часу. З навантаженням справляюся тільки тому, що дотримуюсь строгого режиму побуту, не допускаючи ніяких відступів від режиму харчування. Велику роль відіграє і бездоганний порядок у моїй бібліотеці, зібрання наочності, а також у планах і конспектах лекцій. Певна річ, будь-яке читання і «для себе» і по ad hoc³⁶ скорочені до краю.

<...> важливіший за книги та інші висоти повноцінний відпочинок як справжнє царство для відновлення нейропсихічної діяльності. Не перевантажуйте себе. Адже краще наук і книг є ще багато птахів, спів яких ми і не чули, є ще багато квітів, аромат яких ми і не вдихали, є ще багато морів і красот природи, які доповнюють наші життєві почуття і надають нам радість. Недарма Золя писав: *Le joie – de vivre – радість – в житті*. І він має рацію. Все інше порошок і тлін, розумова піна і вартовий суму. <...> віддаємось не без жалю спогадам про сонячний Крим і Північний Кавказ з їхнім сонцем, теплом і ряснотою плодів земних. Адже у нас вже холоднішає, віє прохолодний вітер, ночами приморозки, а наслідки літньої посухи впливають на наші осінні заготівлі.

Заняття проводимо тільки на останніх курсах. Інші учні – на сільгоспроботах: збирають кукурудзу та інші осінні культури. Кажуть, що в жовтні вони повернуться і тоді заняття розгорнуться, але не виключена можливість затримати дітей на більш довгий термін.

²⁶ Мається на увазі Гермонаса, яка у VI ст. до н. е. увійшла до складу Боспорського царства.

²⁷ Фанагорія – давньогрецький поліс на Таманському півострові, заснований у середині VI ст. до н. е. вихідцями з міста Теос.

²⁸ Костянтин Костянтинович Марченко (1939–2020) – ленинградський історик-антикознавець, археолог.

²⁹ Патрей – давньогрецьке місто-колонія в Північному Причорномор'ї, в даний час городище на північному березі Таманської затоки біля с. Гаркуша Темрюкського району Краснодарського краю.

³⁰ Олексій Степанович Башкіров (1882–1963) – історик-антикознавець з Москви, у 1952–1963 рр. зосередився на вивченні Патрея на північному березі Таманської затоки.

³¹ Синдика, тобто держава синдів (меотів), існувала з кінця VI до IV ст. до н. е. на Таманському узбережжі.

³² Меотида – ландшафтний парк, що займає двокілометрову лінію узбережжя Азовського моря в межах Донецької обл.

³³ Тірамба – давньогрецьке поселення у північній частині Таманського півострова.

³⁴ Горіппія – давньогрецьке поселення, що було розташоване в межах сучасної Анапи (Краснодарський край РФ).

³⁵ Мається на увазі давньогрецьке місто Ахілл у північній частині Таманського півострова.

³⁶ Ad hoc – в перекладі з латини означає «до того».

Вільний час намагаюсь використати для наведення порядку в моїй бібліотеці і зібрання наочності з моїх предметів, щоб безвідмовно користуватись ними протягом навчального року. Цю велику і складну роботу я врешті-решт закінчив, і все моє наукове майно тепер у повному ажурі, як кажуть бухгалтери. Шкода тільки, що через лекції у мене буде так мало часу, що я навряд чи зможу прочитати всі мої книги до власного сконання: так їх багато і так мало вільного часу» (арк. 28–29 зв.).

21.X. 1961 р.

«<...> Таємниця мого навантаження та його нарахування, що заінтригувало Вас, пояснюється дуже просто. На зарплату в Училищі, навіть якщо вести там все те, що я веду, проіснувати відповідно до обставин купівельних можливостей досить важко. Ось і доводиться шукати приробіток. Так як в своєму житті я займався не тільки образотворчим мистецтвом, але й архітектурою і театром, то дещо розуміюсь і в цих галузях. Якщо до цього додати, що велику частину свого життя я займався не тільки тим, що читаю, але і тим, чим слід було займатись, то мене рятує, що при необхідності я вивчав і креслення, і нарисну геометрію в художньому обсязі. За винятком суботи і неділі, я не працюю лише тоді, коли їм або сплю. Вечір суботи – мій. У неділю належу синові і дружині. Живу і працюю за розкладом і планом. По кожній темі кожного предмету, який веду, маю чіткий і ясний план, випуски, цитати і вирізки, вказівки на літературні матеріали, а то і самі репродукції, фото або листівки в конвертах³⁷. Все це утримується у повному порядку, постійно поповнюється і оновлюється, туди ж відносяться випуски з усього знову прочитаного. Все це разом узятє дозволяє задовільно справлятися з підготовкою і з лекційним викладанням <...>» (арк. 34–34 зв.).

28.I. 1962 р.

«Дорогий Дмитре Петровичу і Ніно Миколаївно! Разом з Вами радію одужанню Дмитра Петровича і засмучений захворюванням Ніни Миколаївни. Що поробиш? Тромбофлебіт – одне з найбільш поширених захворювань похилого віку, а грип тепер гуляє від Тихого океану до Білорусії, від західних фінських скель до полум'яної Коліди. Видужуйте, набирайтесь сил, весна не за горами!

Ми здорові, хоч навколо нас багато хворих. Як завжди – по горло зайняті і на роботі, і вдома. Але, втягнувшись, за інерцією тягнемо і тягнемо свої багатосторонні обов'язки. Останнім часом у зв'язку з канікулами в Інституті (але не в Училищі) прочитав 1 том історії мистецтва зарубіжних країн³⁸, однак

радості не відчув і премудрості не набрався. Перечитую Цвейга зі справжньою естетичною насолодою» (арк. 36–36 зв.).

20.III. 1962 р.

«Дорогий Дмитре Петровичу!

Засмучений станом Вашого здоров'я! Найсумніше – це обмеженість рухомості і можливості читати. Така прив'язаність до місця – нестерпна для такої рухливої натури, як Ваша. Не мати можливості хоча б думками захопитись, хоча б у читанні – важко. Будемо сподіватись, що з наступом теплих весняних днів Вам стане краще, та й покажуть себе результати лікування.

У нас все те саме. Працюємо з ранку до вечора, не переводячи подиху. Навіть на Ваші листівки відповідати не так то просто. Адже у другому півріччі у мене навантаження максимальне – 34 щотижневі години. В деякі дні, а їх 3 на тиждень, читаю по 8 годин, до знемоги. Собі не належиш, ледь встигаєш справлятися з викладацькими обов'язками. А адже є ще борг батьківський і обов'язки побутові. Побут же тепер складний, особливо споживання. Для того щоб пристойно жити, треба багато заробляти, працювати, бо заробітки педагогічні досить скромні.

Ось і виходить, що відпочинок, не зайнятий працею, є тільки влітку, і лише влітку є можливість випробувати те, що тебе цікавить, а не те, що потрібно відповідно до вчительського обов'язку. Тепер же, на заключному етапі навчального року, є лише праця щоденна, напружена з непослабним устремлінням. Без можливості належати собі, розпоряджуватись собою або ставити перед собою якісь проблеми, не пов'язані з безпосередніми обов'язками <...>» (арк. 39–39 зв.).

15.IV. 1962 р.

«Дорогий Дмитре Петровичу!

Це дуже добре, що стан Вашого здоров'я покращився. З приходом весни людський організм зазвичай перетерплює біологічне піднесення і це сприяє перелому на краще в перебігу різних недуг.

Співчуємо поважливій Ніні Миколаївні з приводу господарських робіт і клопіт з бібліотекою Дмитра Петровича. Господарські роботи нам дають про себе знати. Що ж стосується бібліотеки, то у зв'язку з майбутньою поїлкою квартири мені доведеться чимало поморочити голову зі своїми книжками. Як не обмежую я себе в цьому відношенні, як не орієнтуюсь на службові і дружні бібліотеки, книг у мене багато, а що це значить, Ви розумієте не гірше за мене. Найбільш прикре з книгами в тому, що життя то наше кінчається, а багато з наших книжок або ж тільки перегоріти встигли, а читати їх буде хтось після нашого сконання. Адже все життя треба було працювати і заробляти, читати по-справжньому було ніколи.

Ніколи і зараз, коли друге півріччя у розпалі і моє справжнє навантаження досягає 34 (!) год. Бувають дні, коли після роботи приходиш без сил і ледь встигаєш приготуватися на завтрашній день. На щастя, саме із завтрашнього дня навантаження зменшиться

³⁷ Саме в такому вигляді лекційні матеріали Михайла Зубаря після його смерті були передані авторці статті його вдовою Оленою Віталіївною Коробко.

³⁸ Ідеться про 1-й том «Історії мистецтва зарубіжних країн» із запланованого тоді 3-томного видання під ред. М. В. Доброклонського (Москва: Мистецтво, 1961), охоплюючий період стародавнього світу. У домашній бібліотеці М. Зубаря знаходилося 3-томне видання «Історії мистецтва всіх часів і народів» Карла Вермана (1903), і йому було з чим порівнювати.

ся на 4 години на тиждень, а з перших днів червня спаде до 8 годин на тиждень. Цими надіями я і тішусь, та ще і мріями про поїздки в Крим на канікули. Як завжди вже – Боспор, по дорозі заїдемо в Сімферополь, Бахчисарай, Мангуп³⁹ і внутрішні міста середньовічного Криму. <...>» (арк. 40–40 зв.).

15.VII. 1962 р.

«Дорогий Дмитре Петровичу!

Наше життя складається з наших устремлінь, наших можливостей і наших прагнень до їхньої реалізації. Ніякі устремління не будуть реалізовані, якщо немає можливості їх здійснювати, а зовнішні умови цьому перешкоджають. Моє устремління мандрувати і бачити те, що мене цікавить, не виходить за межі моїх матеріальних можливостей. Зовнішні умови цьому не заважають. Будемо ж мандрувати! Тим більше, що гайморит, виявлений у Віталіка, успішно вилікуваний за принципом *restitutio ad intognito*⁴⁰.

Таким чином, в наступному році ми пройдемо пішки якусь частину наміченого нами маршруту. Тим більше, що Віталік стане на рік старшим і, отже, сильнішим.

В даний час він бере посильну участь у розкопках Мірмекія, які розпочались 6.VII і продовжуються там після приїзду В. Ф. Гайдукевича⁴¹, який прибув туди 10.VII, і ось на те є речові матеріали, виявлені при розкопках. Він досить задовільно розкладає по групах частини виявлених предметів, а в групах виділяє речі боспорські, <...>, родоські та ін. Виходить на розкопки о 7 ранку і працює із захопленням до кінця робочого дня. В даний час він захоплений фотографією, якій гаряче віддається. Як Гайдукевич, так і його асистент Віталіком⁴² задоволені. Задоволений і я.

Що стосується мене, то радощі пляжу і моря я поєдную з читанням мистецтвознавчої літератури. Вже прочитав декілька величезних книг, які я не міг ні купити, ні прочитати в Харкові. Тепер перейшов до зовсім англійською мовою, в якій стараюсь удосконалюватись <...>.

Наймогутніше враження справляє плато і велике укріплення, спрямоване до сусідньої височини⁴³. Особливо під новим, вирубаним на глибину від 2–8=10 метрів у <...> скелі. Кермен, являючи штучну фортецю, підноситься стрімчастими скелями над крутими схилами полів, покритих зеленою шапкою майже лісу. В Кермені чітко виступають навіть внутрішні пе-

че́ри, вирубані в скелях, а тепер справляють особливо дивовижне враження.

Ось що я можу стисло сповістити про те, чим цікавлюсь <...>.

Розкопки Мірмекія розпочнуться 6 серпня і закінчатись після нашого від'їзду, який намічено на 27.VII. <...>.

Це Ескі-Кермен і Киз-Кермен⁴⁴. <...>. У Киз-Кермені в даний час наче навіть проводяться розкопки, оскільки найбільш цікаві залишки старовини збереглися тут в землі, а не на поверхні. Найбільш повне зведення відомостей про ці об'єкти за станом на дослідження до 1914 (!) року опубліковані в книзі Крим. Путівник. Під ред. К. Бумберга, Л. Вагина, В. Слепинова і В. Соколова. Вид. Кримського тов.-ва природознавців і аматорів природи. Сімферополь, 1947. <...>.

На завершення екскурсії в Ілурат, Херсонес і деякі інші пункти Аттичного узбережжя Боспорського царства сприяли зміцненню у нас романтичних переживань, які так захоплюють і археологією.

Рад відзначити, що цим літом в Криму Віталік почав захоплюватись фотографією і зробив помітні успіхи у цій галузі. Додані фотографії розкопок Мірмекія – свідомство цих успіхів. По приїзді в Харків ми купимо фотографу гарний, хоча і дорогий апарат, збільшувач та інше приладдя. Тепер він із запалом віддається цьому заняттю <...>» (арк. 42–43 зв.).

9.IX. 1962 р.

«Дорогий Дмитре Петровичу!

Обидві Ваші листівки і листування харківське я отримав. Однак відповідаю тільки зараз: так звалилося на мене все пов'язане з початком навчального року і лекціями.

Дуже співчую, що лікарі обмежують Ваші письменницькі, а головне читацькі можливості. Але тут нічого не поробиш: непослух – справа, здатна породжувати подальші обмеження і біди.

Добре і те, що спека в Тбілісі змінилась відносно помірними днями і фізичне нездужання не посилюється кліматичними незручностями. Інше – це можливості зробити на нас вплив; тому до нього слід ставитись як до стихії, незалежної від нас, але такої, що потребує постійної оборони, як дощ, спека, вітер <...>.

Вільний час поки є тільки у Віталіка, тим більше, що днями він застудився на тенісному корті і тепер відлежується вдома, віддаючись читанню. <...>» (арк. 45–46 зв.).

1.XI. 1962 р.

«<...>. Дуже здивований відсутністю відповіді на мій лист з докладним звітом про літо, проведене в Криму. Було б так прикро, якби він пропав і до Вас не дійшов. Адже в ньому було цілих п'ять фотографій загальних видів і деталей розкопок Акрополя, зроблених Віталіком.

³⁹ Мангуп – стародавнє місто-фортеця. Знаходиться на Мангупському плато неподалік с. Ходжа Сала Бахчисарайського району. Пройшло кілька століть відтоді, як його покинули останні мешканці.

⁴⁰ У перекладі з латини *restitutio ad intognito* – повернутись до нерозкритого.

⁴¹ Ідеться про відомого археолога Віктора Францевича Гайдукевича (1904–1966), який керував розкопками на теренах колишнього Боспорського царства в Криму.

⁴² Віталій Михайлович Зубар (1950–2009), син М. І. Зубаря, у майбутньому – відомий український археолог, дослідник Херсонесу Таврійського.

⁴³ Ідеться про Ескі-Кермен – середньовічну фортецю за 12 км на південь від Бахчисарая.

⁴⁴ Киз-Кермен – городище в Бахчисарайському районі Криму біля с. Машино.

У нас все йде звичною чергою. У мене 40 (!) тижневих годин і часу, який би я міг використати стосовно себе, зовсім немає <...>.

У зв'язку з усім цим виникла важка дилема. Слід розвантажуватись. Але за рахунок чого? Розвантажуватись по Училищу, де менше платять? Але там я штатний і через чотири роки пенсію мені нараховуватимуть по училищній зарплаті. Розвантажуватись по Інституту? Але за 8 тижневих годин я отримую там половину того, що маю за 26 годин на тиждень по Училищу.

Сьогодні я виписуюсь з ліжка. Відчуваю себе дуже добре. Але, дійсно, не знаю, як буде далі. Слід вирішити дуже складну життєву задачу про те, щоб і кози були ситі, і сіно ціле. <...>» (арк. 53–53 зв.).

8.III. 1963 р.

«<...>. Що стосується мене, то я успішно закінчив перший семестр і побував перед початком другого в Києві. Метою відрядження була чотириденна поїздка у питанні з поліпшення викладання історії українського мистецтва. Одночасно було здійснено низку екскурсій по архітектурно-художніх об'єктах і відвідав музеї.

Колись Мечников казав, що людині стільки років, скільки років її судинам і серцю. Мені довелося пережити на своєму віку стільки і такого, що моїм судинам і серцю набагато більше років, ніж мені самому. Ось чому не слід дивуватись тому, що я починаю здавати. Та адже і працювати доводилося і доводиться надмірно багато. Та й адже ніщо так не зношує людину, як виснажлива праця. Працювати ж менше, ніж працюю, – значить прирікати себе на мізерне животіння. Адже, гай-гай, праця викладача Училища оплачується не так вже щедро. Життя ж все-таки досить дороге. <...>» (арк. 55–55 зв.).

21.III. 1963 р.

«Дорогий Дмитре Петровичу!

Від душі співчуваю Вашим недугам і побутовим труднощам, пов'язаним з ремонтом. Справді, як говорить прислів'я, в кожному чоботі свій цвях. Що поробиш, з часом більш кріпким стає лише вино. Що робити, у світі так багато бід, від нас не залежних, але, гай-гай, таких, що зачіпляють нас <...>.

У даний час закінчення навчального року у мене наближається до кінця. Вичитано біля 1300 лекційних годин і через тиждень я виїду вже не на відпочинок, а на лікування, якого настійливо потребує і мій виснажений мозок, і моє роздерте серце. Відбивається і те життя, яке довелося прожити, і той непомірний труд, без якого не можна було забезпечити собі й близьким пристойного існування. Лікування буду проходити на одному з курортів Західної України – в Немирові. По дорозі туди і на зворотному шляху маю намір відвідати Львів і деякі інші міста.

Після закінчення лікування, якщо не буде медичних протипоказань, поїду на відпочинок на околиці Керчі, де буде відпочивати моя сім'я. На жаль, розкопки Мірмекія навряд чи відбудуться: у В. Ф. Гайдукє-

вича був потрібний сердечний інфаркт, і лікарі не рекомендують йому їхати у спекотний час у Крим. В холодні ж місяці копати не можна. <...>» (арк. 57).

16.VI. 1963 р.

«Р. С. В даний час всі ми живемо під враженням досити серйозних змін в організації художньої освіти, наміченої у Москві. Здійснення їх вже розпочалося. Відтепер підготовка майстрів станкових видів мистецтва і театральних художників буде здійснюватись в Москві і Ленінграді, куди слід направлятись всім бажаючим з периферії. В республіканських художніх вишах на станкові факультети прийом припиняється. Існуючі ж станкові відділення по мірі випуску студентів будуть згортатися. Водночас будуть розгортатись декоративно-прикладного і оформлювального профілю, а також численні спеціальності мистецтва, пов'язані з промисловістю.

В Харківському інституті вже немає прийому на факультети станкового живопису, скульптури, станкової графіки і в театральньо-декоративну майстерню, хоча студентів, що є, готові випустити з підготовкою по вказаних спеціальностях. Профільюючими факультетами будуть факультети промислової (прикладної) графіки, художнього конструювання (машин і технічних промислових виробів) і оформлення будівель (інтер'єр). Не виключена можливість переведення факультету оформлення будівель у Київ. А Київський інститут буде тепер інститутом декоративного мистецтва з підсиленням профілів монументального живопису. Театральні інститути і консерваторії в більшості союзних республік будуть об'єднані в єдині вузи мистецтв з метою економії адміністративно-управлінських витрат.

Що стосується мене, то вочевидь в реорганізованому Харківському художньому інституті я буду мати пів-ставки доцента історії мистецтв і так званої промислової естетики» (арк. 60–60 зв.).

18.VI. 1963 р.

«Дорогий Дмитре Петровичу!

Висловлюю Вам і Ніні Миколаївні своє і членів моєї сім'ї співчуття з приводу смерті сестри Ніні Миколаївни. Схиляюсь перед святою могилою, згадуєш древню мудрість, яка говорить, “земля еси – в землю відійдеш”. І віру в те, що ті, котрі померли в пасхальну ніч, попадають в рай. <...>» (арк. 61).

1.VII. 1963 р.

«Дорогий Дмитре Петровичу!

<...>. Після декількох днів, проведених у Львові, відпочиваю і лікуюсь сірководневими ваннами в 4 км. від Польщі. Відпочинок чудовий, лікування могутнє, природи, але зображена на листівках, нагадує Підмосков'я. 21.VII закінчується лікування, і їду поглиблювати вивчення пам'яток Львова. Після цього тиждень побуду на Закарпатті, можливо відвідаю Галич і Станиславів. Серпень думаю провести в Мірмекії. Ваш М. І.» (арк. 62).

8.VII. 1963 р.

«<...>. За два тижні, проведені на курорті, я досить капітально підлікувався і сподіваюсь, що термін, який залишився, також не пройде дарма. У всякому випадку, у мене припинилось запаморочення голови, пов'язане з порушенням кровообігу в мозку, серце поводить себе настільки пристойно, що я не тільки можу багато і швидко ходити, але навіть бігати.

Причиною всьому – сірководневі ванни, що не поступаються мацестинським, тиша, спокій, безлюддя, чудова природа, достатній сон, гарне харчування і режим, спрямований на відновлення сил. І ці сили знову повертаються до мене. В подальшому, однак, слід знайти такий спосіб життя, який би більш відповідав моїм віковим і психофізіологічним можливостям, інакше буде погано!

Незважаючи на те, що Павла Миколайовича⁴⁵ під час мого приїзду до Львова не було, я встиг побачити майже все, достойне уваги в цьому місті. Те, що не вдалось оглянути, подивлюсь на зворотному шляху, тим більше, що П.М.⁴⁶ вже повернеться додому.

Знаходячись на курорті, я не втрачав будь-яку можливість бути в місцях, що являють історико-художній інтерес. За допомогою автобусного пересування і *per pedes apostolorum*⁴⁷ побував в с.с. Смолин⁴⁸, Потелич, Вороблячин⁴⁹, де є дуже цікаві старовинні дерев'яні церкви, цікаві типи хат і незвичних рішень. На черзі Яворів і деякі інші пункти. 21.VII від'їжджаю. Повертаючись до Львова, затримуюсь в Жовкві. А після Львова збираюсь на Закарпаття і назад по маршруту Самбір – Ужгород – Чоп – Мукачів – Хуст – Рахів – Станіславів – Галич – Ходорів. Зі Львова, з тижневою зупинкою в Києві, вирушу в Мірмекій, куди вже виїхала через Сімферополь і Севастополь Олена Віталіївна з Віталіком. <...>.

Відпочивши і підлікувавшись, я здійснив велику мандрівку усіма засобами пересування, за винятком авіації. По Галичині, Бойковщині, Закарпаттю, Гуцульщині, Покуттію, Буковині. Всюди подивився все, скільки-небудь достойне уваги в галузі старовини мистецтв, етнографії і красот природи, не втрачаючи з поля зору побут і людей.

Рухався я по маршруту Немирів, Яворів, Потелич, Рава-Руська, Жовква, Краків, Львів (де побував за місяць тричі, в загальній кількості провів в ньому біля трьох тижнів). Далі Самбір, Дрогобич і Стрий. Після, через Оравський перевал і Сваляву, через Мукачів прибув в Ужгород. Відвідав такі околиці Ужгорода, як Невіцьке, Горяни і Чоп. Після цього був знову Мукачів, Хмельник, Виноградів і Хуст.

З Хуста я їздив на чарівливе Сіновірське озеро, що знаходиться на висоті 940 м в чудових горах, по-

критих лісом. Відвідав цілу низку старовинних сіл хустського району. Після цього через Солотниво⁵⁰ і Великий Бичків⁵¹ і Рахів прибув до порогу Гуцульщини – в Яшну. Пройшовши пішки Яблуницький перевал, я, не подалік від Чорногори⁵², серед осліплюючих красот, через Татарів⁵³ вирушив у Яремче, де у мене буквально дихання перехопило від величності природи. Відтіля, через Ворохту, Жаб'яче і Криворівню я попав у центр гуцульських художніх промислів Косів, відвідавши околиці села, де спеціалізуються на окремих видах декоративного мистецтва. Далі шлях пролягав через Кути⁵⁴, Вінницю і Старожинець⁵⁵ в Чернівці. Відтіля через Снятин і Коломию на Станіславів. Із Станіслава – в колишню столицю Галицько-Волинського князівства Галич і в одне з найбільших міст домонгольського періоду Кринос⁵⁶. Далі через Роготин і Перемишляни⁵⁷ я повернувся у Львів, відкіля через декілька днів перебування в ньому виїхав у Крим за маршрутом: Тернопіль, Житомир, Дніпропетровськ <...>

<...>. Моє тривале мовчання пояснюється тим, що після санаторного лікування, мандрівок в областях карпатських і прикарпатських був повний відпочинок на Боспорі, а тепер я з головою заглиблююсь у роботу <...>» (арк. 63–65 зв.).

25.XII. 1963 р.

«<...>. Дуже жалкую, що за станом здоров'я Дмитрові Петровичу доводиться знаходитись в лікарні і зазнавати цілу низку прикрих обмежень, пов'язаних з його становищем.

Будемо сподіватись, що лікарі виконають свою обіцянку і поставлять його на ноги в найближчий можливий термін. А до наступу цього моменту слід бути терплячим і слухняним пацієнтом ескулапів. Іншого виходу зі становища, що склалося, немає.

Свого часу, приблизно рік тому, я сам провів майже місяць у неврологічній клініці. І це дало деякі позитивні результати, особливо в поєднанні з наступним курортним лікуванням. Внаслідок всього цього я почуваюся незрівнянно краще, ніж у той же час минулого року. Але все це результат безперечно-го виконання лікарських призначень.

Поводьтеся і Ви таким чином, і у Вас будуть такі ж позитивні результати.

Наближаючись до Нового року, ми відчуваємо, що не стали ні молодшими, ні здоровішими, ні заможнішими.

⁴⁵ Ідеться про видатного українського мистецтвознавця П. М. Жолтовського.

⁴⁶ П. М. – Павло Миколайович Жолтовський.

⁴⁷ *Per pedes apostolorum* – в перекладі з латини означає «слідками апостолів», тобто, жартуючи, пішки.

⁴⁸ Смолин – село в Яворівському районі Львівської обл.

⁴⁹ Вороблячин – село в Яворівському районі Львівської обл.

⁵⁰ Солотниво – кінцевий пункт української ділянки пасажирських поїздів, що прямують зі Львова на Закарпаття.

⁵¹ Великий Бичків – одне з найбільших селищ на Закарпатті й одне з найдавніших на Рахівщині.

⁵² Чорногора – найвищий гірський масив українських Карпат.

⁵³ Татарів – село Наддніпрянського району Івано-Франківської обл. (Івано-Франківськ – колишній Станіславів).

⁵⁴ Кути – селище в Косівському районі Івано-Франківської обл.

⁵⁵ Старожинець – місто в Чернівецькій обл.

⁵⁶ Кринос – тепер село в Івано-Франківському районі Івано-Франківської обл.

⁵⁷ Перемишляни – місто у Львівському районі Львівської обл.

Дають про себе знати прожиті роки, постійна напружена праця і все те, що пов'язане з продовольчими труднощами теперішнього неврожайного року. Майже два місяці я жив під враженням закриття нашого Училища. Тепер це рішення не буде проводитись, але виник проект скорочення навчального навантаження учнів з майбутнього навчального року на 25% з відповідним скороченням нашої оплати. Після майже такого відпадиння вузівських приробітків це породжує суттєве зниження моїх матеріальних можливостей в найближчому майбутньому. Під питання ставиться не лише можливість здійснювати літні екскурсії, а і можливість виїжджати на літню відпустку за межі Харкова. Ускладнене продовольче становище змушує більше платити за продукти на ринку і рідше і менше купляти їх в магазинах. Так зменшуються доходи і зростають витрати, а фізичні і нервові сили не додаються <...>. Краще за всіх Віталік: здоровий, бадьорий, постійно зайнятий, постійно чимось захоплений, він для нас постійно є прикладом енергії і оптимізму.

Наслідуйте і Ви його приклад і будьте здорові, бадьорі і сповнені оптимізму. Ваш М. І.» (арк. 66–67 зв.).

4.III. 1964 р.

«Дорогий Дмитре Петровичу!

Щиро радіємо Вашому одужанню і дякуємо за привітання до дня 8 Березня. Ваша листівка просто присоромила мене, поглиненого щоденною рутинною.

Бережіть себе, правильно розумійте ті сигнали, які Вам надає організм, і не зловживайте своїми силами. Покладайтесь на лікарів: адже вони тепер багато що можуть зробити. У цьому зв'язку посилаю Вам вирізку з газети "Известия", яка, безумовно, зацікавить Вас. У ній йдеться саме про Ваше захворювання <...>.

У нас все те ж саме. Закінчується перше півріччя, і поглиблюємось у друге. Там мої заняття, як і минулого року, у той самий час. Різниця тільки в тому, що зросли труднощі побуту і матеріальні витрати, яких рік тому не було.

З радістю можу повідомити, що моє Училище закрито не буде, як і не буде переведено в інше місто. Для своїх потреб воно отримало двоповерховий будинок типу невеликої сільської школи, де розмістяться майстерні і аудиторії для проведення теоретичних занять <...> і навіть, можливо, відкриється ще одне відділення. Тож побоювання залишитись без роботи за основною спеціальністю відпадає.

Лекційні можливості в Інститутідесь між 2 і 6 тижневими годинами, що не дуже поповнять наш скромний бюджет.

Ламаємо голову, як провести літо, виходячи з наших обмежених можливостей при тих продовольчих труднощах, які повсюдно відчуються. Поки ще цей злом результатів не дає.

Можливість отримати путівки в санаторії, як це було минулого року, майже виключені.

Як добре, що минулим літом я продовжив свою мандрівку, при теперішньому своєму положенні я би такої поїздки не здійснив.

Враховуючи досвід цієї мандрівки, де я майже нічого не зняв, я серйозно зайнявся теорією фотографії і з наступом тепла займусь практикою.

Буду, так би мовити, махати руками після бійки. Є у мене скромний апарат "Любитель" для цієї мети, хоча я мрію про камеру більш довершену з об'єктивом більшої світлосили. Чи вдасться придбати їх – покаже час.

І остання новина: у нас оголошена підписка на 6-томну "Історію українського мистецтва", яку припускають випустити до 1967 р.

Вітання і найкращі побажання Ніні Миколаївні і Вам від усього нашого сімейства. Ваш М.І.» (арк. 68–69 зв.). ♦

ЛІТЕРАТУРА:

1. Графічна школа Івана Падалки. Харків. 1920-ті роки : каталог виставки, присвяченої 100-річчю від дня народження художника / Харківський художній музей, Харківський художньо-промисловий інститут, Товариство «Друзі Харкова»; [авт.-упоряд.: Л. Соколюк, Н. Титаренко]. Харків : [б. в.], 1994. 16 с. : іл.
2. Соколюк Л. Вища мистецька школа Харкова: від модернізму до трансформації, 1921–1962. Харків : Видавець Олександр Савчук, 2023. 150 с. ; іл.
3. Соколюк Л. Графіка бойчукістів. Харків : Видання часопису «Березиль»; Нью-Йорк : Видавництво М. П. Коць, 2002. 224 с. : іл.
4. Соколюк Л. Михайло Бойчук та його школа. Харків : Видавець Савчук О. О., 2014. 386 с. ; іл.
5. Соколюк Л. Харківська мистецтвознавча школа (1900-ті – початок 2020-х років). *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*. 2021. № 2. С. 55–70. DOI : 10.33625/visnik2021.02.055
6. Соколюк Л. Хто він, Михайло Зубар? *Народознавчі зошити*, 2004. № 3–4. С. 527–528.

REFERENCES:

1. Sokoliuk, L., & Tytarenko, N. (Eds.). (1994). *Hrafichna shkola Ivana Padalky. Kharkiv. 1920-ti roky* [Ivan Padalka's graphic school. Kharkiv. 1920s] [Exhibition catalogue]. Kharkiv: n.p. [In Ukrainian].
2. Sokoliuk, L. (2023). *Vyshcha mystetska shkola Kharkova: vid modernizmu do transformatsii, 1921–1962* [Kharkiv higher art school: from modernism to transformation, 1921–1962]. Kharkiv : Vydavets Oleksandr Savchuk. [In Ukrainian].
3. Sokoliuk, L. (2002). *Hrafika boichukistiv* [Boychukist' Graphics]. Kharkiv: Vydannia chasopysu «Berezil»; New York: Vydavnytstvo M. P. Kots. [In Ukrainian].
4. Sokoliuk, L. (2014). *Mykhailo Boichuk ta yoho shkola* [Mykhailo Boychuk and his school]. Kharkiv: Vydavets Savchuk O. O. [In Ukrainian].
5. Sokoliuk, L. (2021). Kharkivska mystetstvoznachna shkola (1900-ti – pochatok 2020-kh rokiv) [Kharkiv art history school (1900s – early 2020s)]. *Bulletin of Kharkiv State Academy of Design and Arts*, 2, 55–70. [In Ukrainian]. doi: 10.33625/visnik2021.02.055
6. Sokoliuk, L. (2004). Khto vin, Mykhailo Zubar? [Who is he, Mykhailo Zubar?]. *Ethnographic Notebooks*, 3–4, 527–528. [In Ukrainian].

DOI 10.61993/2786-7285.2024.01.04

Lyudmyla SOKOLYUK

**MYKHAILO ZUBAR AS A REPRESENTATIVE OF THE KHARKIV SCHOOL OF ART HISTORY
(BASED ON CORRESPONDENCE WITH DMYTRO GORDEYEV. 1959–1964)**

Mykhailo Zubar (1907–1992) was a graduate of Kharkiv Art Institute in 1929, where he received higher education as a graphic artist. His teachers were V. Yermilov and I. Padalka. He studied together with O. Dovhal, M. Kotlyarevska, M. Fradkin, B. Blank, Y. Daitis and other Ukrainian graphic artists. Feeling a pull towards scientific activity, in the same 1929 he entered postgraduate studies at the Ukrainian Research Institute of the History of Material Culture. He graduated from it in 1932 and began teaching at Kharkiv Art Institute, where previously classes had been held by repressed representatives of Fedir Shmit's school – S. Taranushenko, O. Berladina. But until the end of his life, Mykhailo Zubar remained spiritually close to the representatives of the Kharkiv school of art history, destroyed during Stalin's times, although he tried to be very careful when working in the conditions of Soviet reality. However, during the period of "Zhdanivshchyna" he was fired from his job for "cosmopolitanism" and did not enjoy the trust of ideological bodies, also because of his connection with "Ukrainian bourgeois nationalism." Despite of all this, M. Zubar in his pedagogical activities tried in every possible way to preserve the best traditions of the Kharkiv school of art history in the cruel conditions of the totalitarian regime, and his contribution to this matter has not yet been studied and has not received a fair assessment. However, the Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine in Kyiv preserves the correspondence of Mykhailo Zubar with Dmytro Gordeyev, a representative of the school of Fedir Shmit, who was repressed in 1933. This document was not yet identified or studied. Kharkiv resident Dmytro Gordeyev after serving his sentence in Siberia, never returned to his hometown, moving to Georgia. This unique document from the time of the Soviet totalitarianism largely reveals the spiritual worlds of Ukrainian scientific intelligentsia, which was in a state of internal rebellion to the current regime, remaining faithful to the ideals of the era of Ukrainian Executed Renaissance, the best traditions of the Kharkiv school of art history.

KEYWORDS: Ukraine, Georgia, Mykhailo Zubar, Dmytro Gordeyev, art history, art education

